

С.М. Аралбай^{1*}, Е.А. Ази², Ж.Ө. Дағарова³, К.Ж. Абдрахманова¹, А.А. Ахатова¹

¹Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

³Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: saken_aralbai@mail.ru; esentygel73@mail.ru; janka_04@mail.ru; kamkgmu@mail.ru; aigul-479@mail.ru)

Көшпенді қазақ дәстүріндегі әйел болмысы — ұлттық кодымыздың негізі ретінде

Мақалада көшпенді қазақ дәстүріндегі әйел болмысын қарастыра отырып, олардың бойындағы мәдени құндылықтарды қазіргі қоғамымыздан таба білу жөнінде сөз етілген. Ол үшін тарихи эволюциялық даму жолымызды саралап, мәдени құндылықтарымыздың қалыптасуына арқау болған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дүниетаным тәрізді тетіктерімізді қазіргі қоғамымызға сай жаңалап, қайта жаңғырту және оларға қажеттілік тудыру мәселесі көтерілген. Соған сай әйел болмысын айқындайтын көшпенді мәдениетке тән ерекшеліктер міндетті түрде ескерілуі тиіс басты құндылықтар екендігіне ерекше назар аударылған. Яғни, олардың қатарына еркіндік, адами ресурсты жас мөлшері мен гендік ерекшеліктеріне байланысты тиімді пайдалана білу, әйел болмысындағы репродуктивтілік қызметіне назар аудару, сапалы және саналы ұрпақ тәрбиелеп өсіру болып табылады. Көшпенді мәдениет заманында бұл құндылықтар жүйелі түрде жұмыс жасаған болса, ал қазіргі таңда олардың арасындағы өзара сабақтастық пен оларды жүзеге асырып отыратын тетіктер, ұғымдар мен категориялар мүлдем өз мәнін жойып, сезімге толы әлеуметтік қиялдың бір формасына айналды. Автор осы мәселелерді зерттеуде басқа елдердің ұлттық болмысын сақтаудағы орын алған әдістерін зерделей отырып, жаһандану үдерісіндегі «Жаңа Қазақстанның» жаңа қазақ болмысын, соған сай әйел болмысын сомдаудағы өз ойларымен бөліседі. Себебі біздің ұлттық кодымыздың ұлт болмысына қатысты тылсым қасиеттердің бастауы әйел және болашақ ана болмысымен астарласып жатқаны айқын.

Кілт сөздер: ұлттық код, түркілік мәдениет, көшпенді мәдениет, тенгризм, жаһандану, әйел, тектілік, Қыдыр ата.

Kipicne

Ұлттық код мәселесі бүгінгі қазақ қоғамының өзекті тақырыптарының біріне айналды. Оған басты себеп әлемдегі ұлттардың мәдени ерекшелігін бір арнаға тоғыстырып, ортақ құндылықтарға алып келетін жаһандық үдеріс болатын. Бұл жолғы жаһандық үдерістің басты ерекшелігі — экономика. Экономикалық бәсекелестіктің нәтижесінде орын алған кез келген мәдени құндылықтар мен мәдени өнімдер өзінің өміршеңдігін дәлелдеп, басқа ұлттардың рухани құндылықтарын, ұлттық болмысын өз дегеніне көндіруде. Тереңнен астарлап ойланар болсақ, бұл жаһандық үдерістен тыс қалу мүмкін емес, сондай-ақ оған жұтылып кету бабалар аманатын аяқ асты ету болып саналады. Сондықтан да кез келген мемлекет мүмкіндігінше ұлттық кодын сақтап қалуға және оларды басқа халықтарға өздерінің экономикадағы технология және ұлттық бренд өнімдері арқылы дәлелдеуде. Осы тұста дүниеге көзқарастардың бірі ретінде философия өзінің басты міндетін атқаруы тиіс, яғни қазақ ұлтының мәдени дәстүрлі құндылықтарын осы кезеңмен байланыстыра отырып, болашақтағы «Жаңа Қазақстан» және ондағы «жаңа қазақ» болмысын айқындауға, сомдауға қиыннан қиыстыра отырып, жаңа идеялар ұсыну. Әрине, бұл өте күрделі үдеріс. Себебі, тарихтан бабалар рухының, мәдени талғамының, еркін өмір сүрудегі жауапкершілігінің қаншалықты жоғары болғандығын және ол қасиеттерді осы кезеңнен көре білу шындық пен ақиқат тәрізді екі қырлы ұғым. Иә, бабалар жолы, олар ұстанған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тәңірлік дүниетаным (ар-ұят, намыс, адалдық және т.б. категориялар) бұлар көшпенді мәдениеттің жемісі, мәдени бренд өнімдері болып табылады, ол шындық, сондай-ақ рухани құндылықтарға бай тарихымыздың осы тәрізді шындықтарын көптеп айта беруге де болады. Ал қазақ қоғамында бүгінгі күннің алда тұрған ең басты мақсаты жапон елі тәрізді дәстүр мен технологияны етене байланыстырып, жаңа қазақ болмысын, жаңа қазақ әйелінің өзіне тән ерекше ойлау мәдениетін қалыптастыру — осы сәттің ақиқаты. Қазақ халқының «Өлі арыстаннан тірі мысық артық»

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: saken_aralbai@mail.ru

деген қанатты сөзінде философиялық мәнге толы ой жатқан болатын. Яғни бүгінгі қазақ елі мәдени құндылықтарға бай тарихымен мақтанады, олардың ешбірі қазіргі күнде біздің рухымызды оятар, «жаңа қазақтың» өркениетке сай жаңаша мінезін қалыптастырар рухани күшке ие тетіктерге айналып отырған жоқ. Оған әріге бармай-ақ ана тіліміздің тағдыры мен елдің еңсесін басып, бір-біріне, мемлекетке, болашаққа деген сенімін жоғалтқан жемқорлықты айтсақ жетіп жатыр. Ал тарихы жұтаң кейбір елдер бүгінгі жаһандану үдерісін өте тиімді пайдаланып, мәдени құндылықтары мен ұлттық бренд өнімдерін әлемге ұсынып, сол арқылы ұлттық болмысын сақтап отыр. Мысалы, қазіргі жапон елі. Сонымен қатар, жапон елі өздерінің ұтымды ойларымен шығыстың өзіне тән өмір сүру ұстанымдары мен батыстың фаустық типтегі өмірін керемет өзара байланыстырып, өркениетке сай кез келген саладан жапондық жаңа форматтағы мәдени құндылықтарды тудырды. Яғни, жапон халқы тарихында орын алған дәстүрлерді қазіргі заманнан көре білу үшін ең алдымен дәстүрдің сақталуына тікелей түрткі және мұрындық болған тетіктермен тиімді жұмыс жасай білді. Әрине, дүниеге философиялық көзқараспен қарар болсақ ақиқаттың салыстырмалы яғни, абсолютті ақиқат тек құдайға ғана тән екендігіне көз жеткіземіз. Сол себепті жапон халқының ұлттық болмысын, сол арқылы әйел болмысын сақтаудағы осы әдістерін салыстырмалы ақиқат ретінде қазақ қоғамында қолдануымыз қажет. Осы мәселелерге кеңінен тоқталсақ.

Зерттеу әдістері

Мақалада қазақ ұлтының тарихи эволюциялық даму жолын ескере отырып, тарихи-мәдени сабақтастық қағидаларын, салыстырмалы талдау мен синтездеу, сараптамалық талдау және тарихи-логикалық, философиялық талдау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Көшпенді қазақ мәдениетіндегі дәстүрлердің бастауы тамыры тереңге жайылған сонау түркілік мәдениетпен астарласып жатыр. Ал көшпенді түркілік мәдениет адамзат өркениетінде өзінің саяси-әлеуметтік құрылымы, одан келіп туындайтын салт-дәстүр, әдет-ғұрып, толыққанды өмір сүру салты және соған сай ойлау мәдениеті, дүниетанымымен ерекшеленген болатын. Шынайы өмірде көшпенді түркілік мәдениеттің жемісі болып саналатын қоғам құрылысы индивидтердің өзара тіл табысуынан басталды. Осы ерекшелік оларды басқа қоғамдардың өмір сүру стилінен түбегейлі ерекшелеп, олардың әлеммен бір тұтастықта болуға итермеледі [1]. Олардың қоршаған ортаға деген осындай қарым-қатынастары, өмір сүру стилі мен дүниеге деген көзқарастары әйел болмысына да мүлдем басқаша форматта қатынас жасауға алып келді. Сондай-ақ, көшпенді түркілік мәдениеттегі әйел болмысы және олардың болмысын айқындайтын мәдени құндылықтар сол қоғамның тарихи эволюциялық даму жолының жемісі екендігіне көз жеткіземіз. Жалпы қоршаған ортаны интуиция арқылы сезіне отырып қабылдау көшпенді мәдениет иелеріне ғана тән қасиет болатын. Ғалым Д. Кішібеков көшпенді мәдениет иелерінің интуицияға жетік бұл қасиетін адамзат үшін ең басты құндылықтардың бірі еркіндікпен байланыстырады. Оның ойынша, «Интуиция арқылы еркіндікті сезінуде қазақ халқы алдына жан салмаған, себебі табиғат анамен өте тығыз үйлесімдікте болған» [2; 14]. Сонымен қатар олардың осы ерекшелігін жақсы түсінген ағылшын мәдениеттанушысы А. Тойнби мынадай сипаттама береді: «Көшпенділер маң даланы игеріп, иемдену үшін олардың бойынан басқалардан басым мынадай қасиеттерді: интуиция, өзін-өзі басқара алу, физикалық және адамгершілік тұрғыдан асқан шыдамдылықты көруге болады» [3; 332]. Көшпенді қазақ мәдениетіндегі дәстүрлер өзінің тарихи эволюциялық дамуы жолында еркіндік мәселесіне үлкен мән беріп, оны рухани құндылықтарының мәйегіне айналдыра білді. Еркіндіктің шынайы көрінісін олардың көшпенді өмір сүру салтынан, одан келіп туындайтын тәңірлік дүниетанымынан нақты көруге болады [4]. Біздің бабаларымыз қоғам өміріндегі жеке индивидтердің еркіндігін бағалай отырып, оның шекарасын анықтауда жауапкершіліктің қаншалықты маңызды екендігін тереңнен түсініп, көшпенділік өмір сүру салтына тән еркіндіктің ерекше жүзеге асу тетіктерін тудыра білді. Ал осы жауапкершіліктің негізінде орын алған еркіндіктің мәнін ашатын қажеттілік — ұлттық мүддеге ұласып, қазақ ұлтының ерекше болмысын, соған тән әйел болмысын қалыптастырды. Көшпенді мәдениет дүниетанымы дүниенің уақытша, жалған екендігін терең түсінгендіктен ондағы мағынаны дүниеден емес, адамның өзінен табуға тырысты. Яғни адамның микрокосмос екендігіне мән беріп, олардың арасында өзара қарым-қатынас орын алуы үшін адам сапасын арттыруға жұмыс жасады. Жалпы көшпенді мәдениеттің дүниетанымындағы басты ерекшелікте осы адам сапасын арттыру және соған сай тетіктер ойлап табу болатын. Алдымен адам сапасын анықтаудағы ұстанымдарына тоқталсақ.

Түркілік көшпенді мәдениет қандай жетістіктерге жетпесін тарихи эволюциялық даму заңдылықтары мен т.б. жаһандық мәдени үдерістер болашақта олар ұсынған мәден құндылықтарды, мәдени бренд өнімдерді жатсынып, жаңа форматтағы отырықшы өмір сүру стиліне сай мәдени құндылықтармен айырбасталатынын жақсы түсіне білді. Отырықшы өмір сүру стилін толыққанды қанағаттандыра алатын осындай жаңа мәдени құндылықтардың қатарына енді ғана дамып келе жатқан ислам мәдениетін жатқызуға болатын. Әрине, ислам мәдениетінің әлемді жаулаудағы бұл бағытын сол заманның жаһандық мәдени үдеріс екендігін біздің бабаларымыз керемет болжай алды. Ислам мәдениетінің таралуы ең алдымен саяси элитаға, кейіннен қазақ халқы өз алдына ел болып, хандық орнатқан кезде бұқара халыққа ұласты. Біз тарихымыздан жақсы білеміз, ұлтымыздың бойындағы қанына сіңген мінез-құлықтардың бірі толеранттылық — тәңірлік дүниетанымның ең басты категориясы болып саналды. Яғни соның нәтижесінде қазақ жерінде христиан, будда және ислам дінінің иық тіресе өмір сүруіне ешбір кедергі туындамады. Оған дәлел ретінде отандық ғалым С. Ақатай өзінің «Қазақ халқының ежелгі культі мен дәстүрлі мәдениеті» атты еңбегінде былайша анықтама береді. «Әртүрлі дін миссионерлері қазақ даласына бар күшін салып діндерін таратуға тырысқанымен, олардың ешбірі көшпенді мәдениет иелеріне сіңіспей қоюы себебі неде? Бұл сұраққа жауапты көшпенді мәдениеттің өзіне тән ерекшеліктері мен қазақтардың әлеуметтік өмір сүру салтынан іздеу керек. Ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі рухани құндылықтар қоршаған ортаның шынайы көрінісімен, яғни еңбек көзі, кәсіп пен қоғамдық өмірі етене байланыста болды. Ал кеңінен таратыла бастаған діндер, әсіресе олардың қатарындағы ислам діні көшпенділердің күнделікті орын алған күйбең тіршіліктері мен өмір сүру салтын қанағаттандыра алмады. Соқыр сенімге негізделген құлшылыққа халық атүсті қарап, шектен тыс орын алған абстрактылық түсініктер дала мәдениетінің сұраныстарына жауап таппады. Бабаларымыздың көшпенді мәдениеттегі дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының негізгі мәнін осы тұрғыдан қарастырар болсақ, салыстырмалы түрде ақиқатқа ие болып, оларды көздің қарашығындай сақтап және дамытып, сол арқылы жат рухани және мәдени құндылықтарға қарсы тұра алғандығын көреміз» [5; 68].

Ең алдымен біздің бабаларымыз ұлттық болмысымызды сақтап қалуда ерен еңбек етіп, кез келген ұлтта қайталанба бермейтін ұлттық кодымызды қалыптастыра білді. Олардың қатарына: «жеті ата», «жеті қазына» сияқты рухани тамыры тереңге бойлаған, бірінің мәнін екіншісі ашып тұратын, тұтас сапалы, яғни көшпенді дала тіршілігін қамтамасыз етіп отыратын еркіндік, уәде, ар-ождан, намыс, адалдық, тектілік тәрізді категориялардың мүлтіксіз жұмыс жасауын қадағалайтын құқықтық дәстүрді ұсынды. Жеті санының өзінде де үлкен философиялық мәнге толы ой-толғаныстар жатқан болатын. Сондықтан да, олар жеті санын киелендіре отырып, көшпенді мәдениеттің тұтас саяси, экономикалық, әлеуметтік құрылымының тұрақтылығын, ұлттық мәдени кодымыздың сапасын анықтайтын ең басты элементі ретінде әйелді енгізген болатын. Философия тарихында біз өмір сүріп жатқан әлемнің неден пайда болғандығын түсіндіруде ежелгі дәуір ойшылдары да бес түрлі элементтерді (ауа, от, су, жер және эфир) ұсынып, оларды дүниенің басты тірегіне айналдырды. Ал біздің бабаларымыз қазақ ұлтының мәңгі жасауы үшін осы тәрізді жеті ең маңызды элементті ойлап тапты. Олардың әрбірі қазақ жігітінің әрдайым жанынан табылуы тиіс және сонда ғана ол бойына құт, береке, байлық (қазына) дарыған толыққанды қазақ бола алатын. Әрине, алдағы уақытты олардың әрбіріне жеке дара тоқтала жатамыз, ал қазір осы жеті қазынаны құраушы басты элементі, мақаламыздың өзекті тақырыбына айналып отырған әйел болмысына тоқталсақ.

Қазақ халқы әйел болмысының қоғам өмірінде және ұлттық кодымызды сақтауда аса маңызға ие екендігін бағалай отырып, оларға еркіндікпен қатар, жауапкершілікті де жүктей білді. Олардың бұл ұстанымын бірнеше бағытта қарастыруға болады. Біріншіден, еліміздің болашағы салауатты және сапалы ұрпақтың болуы әйел болмысына тікелей байланысты екендігін жақсы түсініп, оларға қамқор бола білсе, екіншіден, әйел еркіндігіне мүлдем басқаша форматта қатынас жасады. Алдымен әйел болмысының қаншалықты маңыздылығын айқындайтын қазақ ұлтының ұстанымдарын қысқаша қарастырайық. Қазақ қоғамында әйел болмысына байланысты «Үй жақсысы ағашынан, бала жақсысы нағашыдан» деген қазақ халқының арасында кеңінен тараған қанатты ой көшпенді қазақ қоғамында дәстүрлеріміз бен философиялық ойларымыздың, көзқарастарымыздың басты ұстанымына айналды. Яғни, сапалы ұрпақ қалдыру үшін ең алдымен сапалы ана болуы қажет. Көшпенді қазақ дүниетанымы сапалы ананы бұлжытпай тану үшін оның жеті атасына назар аударды. Жеті атасының адами сапасы (әлеуметтік, мәдени, экономикалық) қыз баланың болашақтағы басты өлшемдері болды. Бұқар жыраудың:

Жал-құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз!
Жал құйрығы қабы деп,
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,

Топқа кірер ұл тумас деп, жырлаған өлең жолдары сол қоғамның әйел затына деген талаптың қаншалықты жоғары және маңызды болғандығын дәлелдейді [6].

Бұл жердегі байлық мәселесіне қысқаша тоқталып кетсек, көшпенді мәдениет тұсында қазақ қоғамының ақша табу көзі бір ғана мал шаруашылығымен байланысты орын алған болатын. Мал табу үшін ең бірінші кезекте жер керек. Осыдан келіп қазақ халқының жерге, байлыққа деген қатынасы, одан келіп туындайтын мәдени құндылықтары, қоғамдық формациясы батыстың қоғамтанушы ғалымдары ұсынған өлшемдерден түбегейлі ерекше болды. Бір «бай» ұғымының өзінде үлкен мән жатыр. Ахмет Тоқтабай: 1840 жылы Броневский деген генерал қазақ жерін зерттеген. Ол қазақ тілін керемет білген. «Қазақтың «бай» деген ұғымы орыстың «богатый» деген сөзінің баламасы емес. Бай болу үшін атағынан ат үркетін үлкен тұлға болу керек. Материалдық игіліктерге иелік етумен бірге, ақыл-ойы толысқан адам болуы керек», - деген ойды айтады [7]. Ал жерге деген қатынасқа байланысты қазақ халқындағы «Жер ана» деген ұғым тәңірлік дүниетанымымыздың квинтэссенциясы болып табылады. Бұл құндылық түркі халықтарының ішінде тек қазақ халқы ғана өздеріне ұлттық код ретінде ұтымды қолданып, мифологиялық көзқараспен астарласып жатқан басты атрибутына айналдырды. Оған академик Қ. Имантайұлы туралы тарихшы М. Сембиннің мына бір естеліктерінен алынған оқиғаны мысал ретінде келтіруге болады. «Пайдалы қазбалардың орнын барлау барысында Қ. Имантайұлы тек кейінгі кезеңде ғана кең өрістей бастаған жаңа ғылым — топонимиканың тәсілдерін мол пайдаланды (Топонимика — географиялық атаулардың, жер-су аттарының шығу тегін, мағынасын зерттейтін ғылым). Туа біткен географтар — көшпенділер өздері ғұмыр кешкен өлкедегі жер аттарын танданарлықтай дәлдікпен және терең мәнділікпен қоя білген. Көшпендінің баласы, ойлы ғалым өзінің Қазақстан жеріндегі аса бай кен орындары туралы болжауларына дәйектемені өлкенің топонимикасынан таба алды. Мысалы, Жезді, Кеңгір, Қорғасынтау, Теміртау, Кенқорытқан, т.б. атауларында бұл жерлерде тау-кен ісінің ертеден өріс алғанын көрсететін айқын дәлел бар. Сөйтіп, Қ. Имантайұлы топонимика ғылым ретінде толық қалыптаспай тұрып-ақ, оны тәжірибе жүзінде табысты пайдаланып үлгерді» [8].

Қ. Имантайұлының осы көрегенділігіне қарап рухани тамыры тереңде жатқан көшпенді мәдениетті жалғастырушы қазақ ұлтының топонимдік есімдерге деген арақатынасынан мифологиялық көзқараспен астарласқан дала философиясына тән ерекше ойлау мәдениетін көруге болады. Сонымен қатар географиялық кеңістікті көлденең игеруде Жер ананы киелендіре білудің адам санасына тигізер тағы бір әсері қоршаған ортадағы өлі және тірі табиғаттардың тепе-теңдігін сақтау болып табылады. Яғни, қазіргі ғылымның тілімен айтқанда қоғамда орын алып отырған экожүйені барынша сақтау мүмкіндіктерін көреміз [9]. Жер, су аттарын нақ баса отырып, осылайша ұтымды қолдану — бұл сол заманның озық ойы десек те болады. Қазақ халқының анаға деген осындай есепсіз қатынасы шексіз махаббатқа ұласып, әйел затына деген қамқорлық пен жауапкершілікті тудырды. Осыдан келіп қазақ дүниетанымында «тектілік» ұғымы орын алды.

Көшпенді мәдениетті өмір салтына айналдырған қазақ қоғамы тектілік дәстүрі арқылы әлеуметтік таптар арасындағы қатынаста кез келген индивидке тұлғалық деңгейдегі толық адам болып қалыптасуына барлық мүмкіндіктер жасады. Қағидалардың барынша сақталуы, тәртіптің тәрбиеге ұласуы қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси қатынастардың тұрақтылығына алып келетінін қазақ халқы жақсы түсінді. Ғалым Т. Бурбаев «Тектілік — тұтастық белгісі. Оның өзегі — сабақтастық, ұрпақтар арасындағы рухани жалғастық. Рухани сабақтастық пен жалғастық бұзылған кезде менталитеттің қуаттылығы кемиді, сыртқы әсерге қарсы тұру иммунитеті әлсірейді. Қазіргі нарық заманында ұлт иммунитетінің рухани жағынан әлсіреуі де осы тектілік тұтастығының бұзылуында. Тектілік бар жерде ғана иегерлік бар» деп, тектіліктің мәнін ұлт менталитетімен байланыстырып көрсетеді [10; 92]. Бұқардың:

Таудан аққан тас бұлақ,
Тасыса құяр теңізге.

Жақсыдан жаман туса,
Жаманнан жақсы туса,

Тартпай қоймас негізге деп [6], айтқан жыр жолдарынан сол замандағы тектіліктің қаншалықты қазақ қоғамындағы маңызды сұранысқа ие болғандығын және осы заманда сол жауапкершіліктің қоғамымызда жетіспей жатқандығын көруімізге болады. Жалпы көшпенді қазақ қоғамы әйел затын сапалы ұрпақтың қайнар көзі және отбасының ұйытқысы ретінде, сонымен қатар бала тәрбиесінде ерекше маңызға ие екендігін тереңнен түсінгендіктен де өз заманында ислам мәдениетін ешбір кедергісіз қабылдап, керісінше, басқа өркениеттерде қайталанбас өздеріне тән ойлау мәдениетін қалыптастырды. Яғни, еркіндікті басты құндылық ете отырып, әйел болмысына сай міндеттер мен жауапкершіліктерге еркімен мойынсұна білді.

Көшпенді мал шаруашылығы қазақ халқын әуел бастан табиғаттың тылсым күштеріне қарсы тұруға икемдеп, кез келген жағдаяттан мүмкіндігінше аз шығынмен шығуға тәрбиелеген болатын. Осы тұрғыдан қарастырар болсақ, қазақ халқының дүниетанымында, ойлау мәдениетінде «жігіт» деген ұғым қайраты мен ақылына сенген индивидке берілген атау. Сондай-ақ «жігіт» деген осы ұғым ер бала мен қыз балаға (бой жетіп, тұрмысқа шыққанға дейін) қатар айтылған. Себебі, қыз балаға артылған жауапкершілік ер баламен бірдей болатын, яғни көшпенді мәдениет еркек пен әйел затына бірдей талап қойды және оларды бөліп жаруға көшпенді өмір сүру салтының өзі бой бермеді. Тылсым табиғат пен қоршаған жауларынан кез келген сәтте орын алатын қатерлерге қарсы тұру, соған сай сол заманның ең тиімді және өте жылдам көлік құралы жылқыны игеру еркек пен әйел заты арасындағы орын алуы тиіс қатаң шекараны елемеуге алып келді. Тарихымыздан білетіндей көптеген қазақ қыздары намысты бермеу үшін атқа қонып, еркектермен бірге елін қорғады. Жалпы көшпенді мәдениеттің бұл ерекшеліктеріне үлкен мән берген Ж. Делез және Ф. Гваттари тәрізді философтар олардың бұл әрекетін «соғыс машинасына» теңеп, олардың өмірлік бұл ұстанымдарынан постмодернизмді көрген болатын [11]. Ал еркек пен әйел заты арасындағы физиологиялық және психологиялық ерекшеліктер олардың жүзеге асуға тиісті мойындалған қажеттіліктері болып саналды. Бұл қажеттіліктердің саналы түрде мойындалуына тәрбие барысында мүлтіксіз қызмет атқарған салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар осыларды жүзеге асыратын тетіктерге айналды. Өз заманында салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа айналған бұл тетіктер сол заманның ислам дініндегі кейбір озық ойларын орап өтті десек те болады.

Ислам діні адамзат мәдениетіне орасан зор рухани құндылықтар мен қисынды ойларды алып келді. Солардың бірі еркек пен әйел заты арасындағы қарым-қатынас. Ислам діні еркек пен әйелді физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, екі бөлек қарастырады. Осыған байланысты екеуіне екі бөлек заңдар шығарды. Соған сай талаптар мен міндеттер қойылды. Әйел затының еркектен басты айырмашылығы дүниеге бала әкеле алуы, яғни репродуктивтілік қасиетінің болуы. Бұл басымдықты ескере отырып, ислам діні туылған баланың тегін әкесіне берді. Ал әйел табанының астына жұмақтың кілтін қойып, ерін оған қызмет етуге, бағуға, ризашылығын алуға міндеттеді. Жалпы еркек пен әйел физиологиялық және психологиялық тұрғыдан тең болмаса, құқық жағынан тең болуы сау ақылға сыймайтын дүние. Бұл қарама-қайшылықты ислам діні өте керемет түсіне білді. Ал еуроцентристік көзқарастағы мәдениет бұл еркек пен әйел арасындағы бұл айырмашылыққа мән берместен олардың құқығында тең етті. Олардың бұл қателігі қазіргі таңда ер мен әйел арасындағы өзара тығыз байланыстың мәнін әлсіретіп, бір-біріне деген қажеттілікті толығымен жоюда. Жалпы ер мен әйел арасында өзара байланыс пен бір-біріне деген қажеттілік тууы үшін олардың құқығы тең деңгейде емес, керісінше бір-біріне тәуелді және бірінде жоқ қасиетті екіншісі арқылы орнын басып, толықтырып тұруы қажет. Әрине, екеуінде де бірдей құқықтар тең болғандықтан олардың бір-бірінен уақыт өте жатсына қарауы — диалектикалық заңдылық. Бүгінгі таңда бұл ұстаным адамзаттың тарихи даму барысындағы орын алған басты қателіктері десек қателеспеген болар едік. Болашақ еркек пен әйел арасындағы құндылықтар өз мәнін толығымен жойып, постмодернизм дәстүрі орын алмақ, егер осы жолды таңдар болсақ. Бұл жағдайда ислам діні толыққанды құтқара алады деп сенім арту біржақтылық болып саналады. Себебі, бүгінгі ақпараттық технологиялар мен адами ресурстың капитал көзіне айналған заманында ер мен әйелді физиологиялық және психологиялық ерекшеліктеріне қарап құқықтарына шектеу қою ол үлкен қателік болып табылар еді. Ол үшін бабаларымыз ұстанған сара жолды, салт-дәстүрлік жолды қайта қарап, соларды осы заманға сай модернизацциялап, қайта Батыс өркениетінің іргетасына айналдыру керек.

Қорытынды

Ұлттық кодымызды қалыптастыруда, сонымен қатар қоғамымызда ұрпақтар арасындағы сабақтастықты жалғастыра отырып, мәдени құндылықтарымызды сақтауда әйел заты ерекше мәнге ие жаратылыс. Әрине, еркек пен әйел арасындағы физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді ескеру олардың бірін екіншісінен биік қою немесе соған сай құқықтары да тең емес деген ой тұжырым шығаруға болмайды. Керісінше, олардың арасындағы осы ерекшеліктерді ескере отырып, құқықтарын өзара қажеттілік және үйлесімділікпен байланыстыра білу. Яғни, құқықтың негізгі философиясы индивидтің әлсіз тұстарына басымдық беріп, күшті тұстарын тежеу болып табылады. Егер құқықтың осы философиясына назар аударар болсақ ислам діні еркек пен әйел арасындағы физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді керемет бір-біріне деген өзара қажеттілік және үйлесімділік тудырып, шебер байланыстыра білді. Ал қазақ халқының дүниетанымы, өмірлік ұстанымдарында бұл мәселеге үлкен назар аударды.

Біздің бабаларымыз еркек пен әйел арасындағы бұл мәселені шешуде өз заманында керемет прагматик болғандығына көз жеткіземіз. Біріншіден, қазақ халқы көшпенді мәдениеттің иесі ретінде ең алдымен еркіндікке басты назар аударды. Әйел болмысын анықтауда әуел бастан тәрбиеге көп көңіл бөліп, оларды қонақ ретінде қабылдады. Қонақ — қазақ дүниетанымында Қыдыр атамен теңестірілді. Қыдыр ата қазақ халқында тамыры тереңге бойлаған мифологиялық көзқарастарымен астарласып жатқан, құт-береке мен бақ-дәулеттің, қиындықта қолдайтын қасиет пен киенің иесі болатын. С. Қондыбай өзінің «Арғықазақ философиясы» еңбегінде Қыдыр атаны сапарға шыққандарды әрдайым қолдап, қиындықта желеп-жебеп жанынан табылатын абыз ақсақалға теңесе [12], Р. Мустафин «Представления, культы и обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в XIX–XX вв.) атты еңбегінде Қыдыр атаны бастауын ислам мәдениетіне дейін орын алған егін шаруашылығында мол табыс әкелуші, Діқан баба бейнесімен байланыстырып зерттейді [13]. Бір жағынан қазақ халқы «Қонақтың бірі — Қыдыр ата» деп, қыз баласын алақанға салып, қолындағы бәрін беріп, төрге шығарып тәрбиелесе, екінші жағынан кез келген қонақтың келуімен бірге кетуі де бар, яғни ол уақытша жүрген, өз діттеген жеріне жетуі тиіс индивид екендігін санасына сіңіреді. Көшпенді қазақ дүниетанымындағы тәрбиенің бұл әдісі олардың әлеуметтік құрылымын толығымен айқындайтын, осы жерді сақтап қалудағы саяси ұстанымның ең тиімді жолы болды. «Қыз кеңейген өрісін» деген қанатты сөз осының айғағы десек те болады. Осыдан келіп туындайтын «Жеті ата» мәселесі ол өз алдына бөлек тақырып. Енді екінші мәселе еркек пен әйел затының өзара қажеттілік пен үйлесімдікте байланысқан құқығына тоқталайық.

Қазақ халқы әуел бастан еркек пен әйелді «толық адамдар» емес, «жарты адамдар» деп қарастырды. Осыдан келіп «екі жарты бір бүтін болсақ» деп отбасын құру және «бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деп, отбасын құрғаннан кейін бірігіп мал жинауында үлкен мәнге толы ой жатыр. Еркек пен әйел жарты екендігін сезінген сәтте ғана оларда толыққанды адам бейнесіндегі отбасы орын алады. Қазіргі қазақ отбасының тұрақсыздығы да осыдан келіп туындайды. Себебі, қазіргі ұрпақ өздерін толық адам ретінде сезініп, бір-біріне қажеттілік тудыра алмайды. Сонымен қатар, еркіндіктің мәні қажеттілікте ғана анықталатындығын мойындамайды. Ал жауапкершілікке келетін болсақ, ол шексіз еркіндік пен байлықтан аса алмай қалды.

Жалпы қазақ халқында мал, яғни байлық жинаудың да өзіндік философиясы болатын. Отбасын құрғаннан кейін жинаған малда береке болатын, себебі ортақ дүние-мүлік ол отбасының бірлігін, тұтастығын нығайта түсті. Қазіргі қазақ қоғамының басты қателігі де осында жатыр, яғни әлеуметтік жағдайдың сын көтермеуі, мемлекет тарапынан жас отбасын қолдауға бағытталған әлеуметтік көмектердің болмауы, еркек пен әйелдің болмысын қызметіне қарап емес, қоғамға беретін адами ресурсына қарап, пайдасынан зияны көп, ештеңе еместік мазмұнға ие болды. Біз батыстың мәдениетін бойымызға сіңіруде ұлттық кодымызға арқау болатын басты құндылықтарды мүлдем ескермеудеміз. Бұның арты тығырыққа апарып, отбасы қызметінің әлсіреуіне алып келері сөзсіз. Осыдан келіп ұлттық кодымыздың бастауына айналған әйел заты өз мазмұнын жоғалтып, қоғамымызда феминизм, ЛГБТ сияқты дәстүрімізге мүлдем жат жаңа құндылықтардың орын алуына жол береміз. Оны болдырмас үшін осы мақсатта, яғни әйел мен еркектің болмысын ескере отырып, соған сай шешімдер қабылдаған дұрыс болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Нурланова К.Ш. Человек и мир: казахская национальная идея / К.Ш. Нурланова; ред. Т. Казанникова. — Алматы: Қаржы-Қаражат, 1994. — 46 с.

- 2 Кшибеков Д. Национальная идея: от этнических чувств до идеологии / Д. Кшибеков. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 340 с.
- 3 Тойнби А. Исследование истории: Возникновение, рост и распад цивилизаций: [В 2-х т.]. — Т. 1 / А. Тойнби; пер. с англ. К.Я. Кожурина. — М.: АСТ, 2009. — 670 с.
- 4 Әуезхан Қ. Әлемдік діндер жүйесіндегі тәңіршілдік [Электрондық ресурс] / Қ. Әуезхан. — Қолжетімділік тәртібі: <http://ult.kz/post/>.
- 5 Ақатай С.Н. Древние культы и традиционная культура казахского народа: моногр. / С.Н. Ақатай. — Алматы, 2011. — 419 с.
- 6 Бес ғасыр жырлайды: [2 томдық]. — Т.1. / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 384 б.
- 7 Қазақ тарихы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://alashainasy.kz>.
- 8 Алпысбес А.М. Баянаула дуаны: тұлғалары, тарихы, мәдениеті / А.М. Алпысбес. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2006. — 390 б.
- 9 Керімбай С. Экософия немесе киелі кітап / С. Керімбай, Ә. Нәби, С. Нұрқабекұлы, М. Төлеген. — Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2019. — 208 б.
- 10 Бурбаев Т.К. Ұлт менталитеті / Т.К. Бурбаев. — Астана: Елорда, 2001. — 248 б.
- 11 Делез Ж. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — Екатеринбург, 2010. — 896 с.
- 12 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 504 б.
- 13 Мустафин Р. Представления, культы и обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в XIX–XX вв.) / Р. Мустафин. — Алма-Ата, 1992. — С. 83.

С.М. Аралбай, Е.А. Ази, Ж.У. Дагарова, К.Ж. Абдрахманова, А.А. Ахатова

Женская природа в кочевой казахской традиции — основа национального кода

В статье рассмотрены сущность женщины в кочевой казахской традиции и способность находить присущие ей культурные ценности в современном обществе. Для этого нам необходимо проанализировать исторический эволюционный путь развития Казахстана, обновить наши механизмы, такие как традиции, обычаи и мировоззрение, которые формируют культурные ценности в условиях современного общества, возродить и создать потребность в них. Необходимо обратить внимание на основные ценности, которые являются характерными чертами кочевой культуры, определяющими идентичность женщины. Они включают свободу, возможность эффективного использования человеческих ресурсов, в силу возрастных и генетических особенностей, внимание к репродуктивной функции женщин и воспитание качественного и умного поколения. В эпоху кочевой культуры эти ценности работали систематически, но теперь взаимозависимость между ними и механизмами, концепциями и категориями, которые их реализуют, полностью утратили свое значение и стали формой социального воображения, полного чувств. Автор в исследовании этих вопросов делится своими мыслями о создании новой казахстанской идентичности «Нового Казахстана», находящегося в процессе глобализации и, соответственно, идентичности женщины, изучая существующие методы сохранения национальной идентичности других стран. Потому что мистические свойства нашего национального кода, связанные с национальной идентичностью, берут начало в сущности женщины и будущей матери.

Ключевые слова: национальный код, тюркская культура, кочевая культура, тенгризм, глобализация, женщина, знатность, Кыдыр Ата.

S.M. Aralbay, E.A. Azi, Zh.U. Dagarova, K.Zh. Abdrakhmanova, A.A. Akhatova

The essence of a woman in the nomadic Kazakh tradition is the basis of the national code

The article discusses the essence of a woman in the nomadic Kazakh tradition and the ability to find its inherent cultural values in modern society. To do this, we need to analyze the Kazakh historical evolutionary path of development; update our mechanisms, such as traditions, customs, and world view, which form cultural values, under the modern society; revive and create a need for them. It is necessary to pay attention to the core values that must be taken into account, which are characteristic features of nomadic culture that determine the identity of a woman. They include freedom, the possibility of effective use of human resources due to age and genetic characteristics, attention to the reproductive function of women, and the upbringing of a high-quality and intelligent generation. In the era of nomadic culture, these values worked systematically, but now the interdependence between them and the mechanisms, concepts and categories that implement them have completely lost their meaning and become the form of a social imagination full of feelings. The author

in the research of these issues shares his thoughts on creating the new Kazakh identity of the “New Kazakhstan” which is in the process of globalization, and accordingly the identity of a woman while studying the existing methods of preserving the national identity of other countries. Because the mystical properties of our national code, associated with national identity, originate in the essence of a woman and future mother.

Keywords: national code, turkic culture, nomadic culture, tengrism, globalization, woman, nobility, Kydyr-ata.

References

- 1 Nurlanova, K.Sh. (1994). Chelovek i mir: kazakhskaya natsionalnaya ideya [Man and the world: Kazakh national idea]. Almaty: Qarzhy-Qarazhat [in Russian].
- 2 Kshibekov, D. (2007). Natsionalnaya ideya: ot etnicheskikh chuvstv do ideologii [National idea: from ethnic feelings to ideology]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 3 Toynbee, A. (2009). Issledovanie istorii: Vozniknovenie, rost i raspad tsivilizatsii [The Study of History: The Emergence, Growth and Disintegration of civilizations]. Moscow: AST, I [in Russian].
- 4 Auezkhan, Q. Alemdik dinder zhuiesindegi tanirshildik [Tengrianism in the system of world religions]. (n.d.). ult.kz. Retrieved from <http://ult.kz/post/> [in Kazakh].
- 5 Akatai, S.N. (2011). Drevnie kul'ty i traditsionnaya kultura kazakhskogo naroda: monografiya [Ancient cults and traditional culture of the Kazakh people: monograph]. Almaty [in Russian].
- 6 Magauin, M. & Baidildaev, M. (1989). Bes gasyr zhyrlaidy [Five centuries sings]. Vol. 1. (Vols. 2). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Qazaq tarikhy [History of Kazakhstan]. (n.d.). alashainasy.kz. Retrieved from <https://alashainasy.kz> [in Kazakh].
- 8 Alpysbes, A.M. (2006). Baianaula duany: tulgalary, tarikhy, madenieti [Baianaul district: identity, history, culture]. Karagandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 9 Kerimbai, S., Nabi, A., Nurqabekuly, S. & Tolegen, M. (2019). Ekosofiya nemese kieli kitap [Ecosophy or the Holy Book]. Almaty: “Orhon” Baspa Yii [in Kazakh].
- 10 Burbayev, T.K. (2001). Ult mentaliteti [Mentality of the nation]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 11 Deleuze, G. & Guattari, F. (2010). Tysiacha plato. Kapitalizm i shizofreniya [A thousand plateaus. Capitalism and schizophrenia]. Yekaterinburg [in Russian].
- 12 Qondybai, S. (2004). Argyqazaq mifologiyasy [The mythology of pre-Kazakhs]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 13 Mustafin, R. (1992). Predstavleniya, kul'ty i obriady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v XIX–XX vv.) [Representations, cults and rituals among the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan in the XIX–XX centuries)]. Almaty [in Russian].